

Віталій Огієнко

НАЦІОНАЛ-КОМУНІЗМ У ДОБУ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

У дослідженні розглядається позиція націонал-комуністичних партій (зокрема УПСР (б), УПЛСР (м), УСДРП (н), УСДРП (н-л), УКП, Групи федералістів, Закордонної групи українських комуністів) в період Української революції.

Vitaliy Ogiyenko. National-communism in the times of the Ukrainian revolution. The article studies the origin, ideology and activity of the Ukrainian national communists in the period of the Ukrainian revolution. It is proved that despite of certain theoretical and tactical differences between UPSR (b), UPLSR (m), USDRP (n), USDRP (n-l), UKP, group of federalists, Foreign group of Ukrainian communists they all have to be regarded as the participants of the Ukrainian national communism social and political trend.

Часто в історії революційні зміни у суспільстві супроводжуються політичними розмежуваннями, що ведуть до розколів, організаційної відособленості, боротьби між собою ще донедавна ідейних та політичних спільників. Відповідей на питання, що змушує людей у важкі часи випробувань та надій на краще майбуття йти не шляхом об'єднання зусиль, а протиборства, можна віднайти чимало, і знаходяться вони у сфері морфологічних особливостей перебігу революції, стану конкретної етнічної, національної, соціальної спільноти та політичних сил, що перебувають у центрі подій, особистих стосунків політичних лідерів тощо.

Український націонал-комунізм — явище, яке за першого наближення будемо визначати як суспільно-політичний рух та систему ідей, що намагається поєднати радикально ліву ідеологію та політичну тактику із ідеями та практикою національного руху, дає цікаву поживу для вивчення суспільних процесів у добу Української революції, зокрема тих, що сприяли суспільній та політичній диференціації.

Зважаючи на певну складність віднесення до націонал-комуністичного руху конкретних політичних партій та організацій, в першу чергу тому, що націонал-комуністи, на відміну від політичних сил, що об'єдналися навколо Директорії, так і не утворили єдиного політичного об'єднання, продуктивним буде визначити основні критерії належності до націонал-комунізму. За організаційним критерієм до націонал-комунізму ми відносимо політичні сили, організації, окремих персоналій, які впродовж зазначеного періоду декларували лояльність до політики більшовиків, а з початку 1920 року влилися до КП(б)У або намагалися це зробити.

Націонал-комуністичний рух остаточно сформувався під час Української революції, а його представники рекрутувалися із українських партій та партії більшовиків. До націонал-комуністів у 1917–1920 роках зараховують партії боротьбистів, борбистів, незалежних, незалежних-лівих, Закордонну групу українських націонал-комуністів, групу «Федералістів в КП(б)У». З 1920 року націонал-комунізм існував у трьох формах: у рамках КП(б)У, в УРСР як окрема політична партія під контролем КП(б)У, за межами УРСР.

За ідеологічним критерієм націонал-комунізм у політичному спектрі можна уявити посеред українських політичних партій та більшовиків. Межа між українськими партіями і націонал-комуністами пролягла тоді, коли останні у переліку своїх політичних і ідеологічних пріоритетів на перше місце поставили розв'язання

соціального питання. «Національне визволення» для них залишилося важливим, але підпорядкованим першому. Що стосується більшовиків, то, на відміну від них, українські націонал-комуністи входили до окремої ідейної спільноти, поєднаної єдиними національними українськими цінностями та належністю до спільної української культури. Тому націонал-комунізм разом з іншими українськими партіями можна розглядати як складову частину українського національного руху. На цьому етапі нас цілком влаштує такий формальний критерій «оприявлення» націонал-комунізму; в подальшому викладі відмінності, які нам і дозволяють виокремлювати націонал-комуністичний рух, будуть деталізовані та опридітнені.

У статті значну увагу звернуто на порівняння особливостей політичних платформ, стратегій і тактик українських націонал-комуністів, українських соціалістів, більшовиків.

Перед тим, як перейти безпосередньо до розгляду націонал-комунізму, варто побіжно оглянути ті суспільні зміни, що відбулися в Україні наприкінці ХІХ — на початку ХХ століття, адже націонал-комунізм виник у рамках хаотичного і безпорадного зіткнень модернізації і традиції, соціалізму та націоналізму.

У ХІХ — на початку ХХ століття у Східній Європі відбувся демографічний вибух. На українських землях Російської імперії кількість населення у 1897 р. досягла 23 млн чол., 92% яких становили селяни. Демографічний вибух та розвиток капіталістичних відносин призвели до земельного голоду. Зросла горизонтальна соціальна мобільність населення (рух від одного місця до іншого чи з однієї країни в іншу без зміни соціального статусу) та з'явилася інтенсивна вертикальна мобільність (швидкий рух між соціальними прошарками, соціальні сходження і падіння), досягнувши вершини у період Першої світової війни та Лютневої революції.

У той період — великих соціальних катаклізмів захиталася віра в загальну та вічну чинність власних форм мислення та відбулося зародження масових рухів. Один погляд на світ, який презентується вищими класами, змінився багатьма, а найбільше ними, в основі яких лежали «народ-нація» та «клас».

Ці зміни філософи передбачили чи відобразили у своїх працях, на основі яких можна ретроспективно визначити два типи масової історичної свідомості, характерні для людей того часу. Перший тип пов'язаний зі зміною загальнолюдського, абстрактного носія картини світу (свідомості взагалі) категорією «духу народу». Другий —

із появою класової свідомості. Іншими словами, внаслідок такого розвитку у двох напрямках на зміну позачасовій, тотожній самій собі «свідомості взагалі», властивій традиційному укладові життя, приходять суб'єкт, диференційований за історичними періодами, націями та соціальними верствами. У модерних умовах ці два типи свідомості не лише взаємодіяли, але й вступали в конфлікт та намагалися повністю дискредитувати структури свідомості противника у всій її цілісності, заперечуючи навіть можливість його здатності до правильного мислення. Ці особливості самоусвідомлення мас пояснюють ту нерозв'язану багатьма націонал-комуністами дилему вибору між «нацією» та «класом».

Схожі процеси відбувалися на рівні персональної та групової ідентичностей. Так, незважаючи на те, що домінуючими залишалися старі форми ідентифікації: за місцевістю («місцеві», «тутешні»), за віросповіданням («православні»), соціальним статусом (селяни), активно відбувався процес набуття масами національної та класової ідентичності.

У таких умовах, коли впродовж незначного періоду відбувається величезний злам у суспільних відносинах, самоідентифікації людей, в їх уявленні майбутнього, вага ідеології незмірно зростала порівняно із минулим. Лідери партій та інтелектуали в цей час беруть на озброєння, використовують у боротьбі один проти одного та модернізують уже існуючі системи ідей, а також винаходять нові. Такі конкуруючі між собою ідеї набувають дедалі більшої громадської значущості та стають вагомим фактором у боротьбі за прихильність різних публічних утворень. Відтак почали творитися масові ідеології, що обґрунтовували певний соціальний лад і свої інтереси та конституювали новий образ (картину) суспільства з відмінною від існуючої ієрархією цінностей, який спонукав до соціальних та політичних змін.

Такими системами ідей, що мали свої корені в Україні, стали ідеї соціальної справедливості та національної рівноправності, які конституювалися та змодернізувалися у політичні ідеології — соціал-демократії (соціалізму/комунізму) та націоналізму. Носіями цих ідеологій, що об'єднували великі групи переважно інтелігенції, стали українські політичні партії, що мали соціалістичне забарвлення та перебували під впливом ідей революційного українського народництва.

Сприйняття ідеологій соціал-демократії та націоналізму українськими соціалістами відбувалося у своєрідній формі, що доз-

воляла їм органічно пристосуватися до нових модернізаційних викликів та опертися на широкі народні пласти свідомості.

Члени українських партій вважали себе соціалістами та учасниками всесвітнього пролетарського руху¹, водночас називаючи свій соціалізм глибоко національним. Вони були переконані, що для українського народу завдання соціального та національного визволення збігаються, а лінія класової боротьби не розділяє націю, а пролягає над нею. Легко простежити тісний зв'язок такої позиції із ідеями М. Драгоманова, зокрема, про «плебейськість» українського народу², основний загаль населення якого становило малоземельне селянство, та центральну роль селянства у становленні соціалізму. Навпаки, вплив марксизму в українському соціалістичному середовищі аж до революційних подій 1917–1920 років значно поступався високому авторитету М. Драгоманова.

Таким чином, у розумінні української соціалістичної інтелігенції соціальні відмінності, що відділяли селян від інших шарів суспільства, служили одночасно національним бар'єром між українцями та неукраїнцями. Треба зазначити, що така аналітична побудова на основі етносоціального антагонізму була близькою до розуміння самими селянами соціальних відносин. Ситуацію доповнювало те, що в уявленні селян «чужинці» асоціювалися із містами, що таким чином і уособлювали собою центри насильницької влади, яка «охороняє інтереси панів».

Достатньо яскраво такий погляд сформулював С. Єфремов. Він писав, що «пригнічені нації — це майже завжди трудове селянство, на чолі якого стоїть трудова інтелігенція». Тому «ні спадщини феодального устрою — великих земельних власників, ні новітньої сильної буржуазії, котра б захищала свої класові інтереси, всередині молодих, недавно відроджених націй — не буває»³. Іншими словами, така система поглядів відкидала будь-яку можливість класових суперечок всередині української етнічної спільноти та була покликана консолідувати український етнос супроти зовнішнього національного поневолення.

Після вибуху Української революції та особливо після більшовицького та гетьманського переворотів, коли соціальні вимоги мас, особливо бажання селян стати власником землі, набувають додаткового імпульсу, окремі члени українських соціалістичних партій у переліку своїх пріоритетів на перше місце ставлять розв'язання соціального питання, адаптуючи таким чином свої програми до вимог українського села. Навряд чи можемо говорити

про світоглядний ідейний перелом, але вже тоді починають формуватися окремі національний і соціалістичний дискурси, поєднувати які стає дедалі важче. З лівого боку лунають звинувачення у націоналізмі та самостійництві, більшу популярність набуває більшовицька риторика з її закидами у «буржуазному націоналізмі»⁴, до якого починають відносити усіх тих, хто не підтримував соціальну радикальність та закликав до поміркованості. Варто пам'ятати, що радикалізація суспільних настроїв була характерною тоді для всієї Європи і Україна не стала винятком.

Утім, було б помилково вважати, що зростали лише соціальні настрої у суспільстві. Не менш активно проходить процес творення національної ідентичності. Навіть для тих політичних сил, що не мали прямого зв'язку з українським національним рухом, наприклад, УПЛСР, що утворилася з російської партії лівих есерів, українські національні сентименти починають відігравати важливе значення. Серйозні дискусії щодо національного питання виникають і у партії більшовиків в Україні, зокрема на крайовому з'їзді РСДРП(б) у Києві 3–5 грудня 1917 р.⁵ або Гомельській партійній нараді 9 листопада 1919 р.⁶

Починаючи з часу гетьманського перевороту, у чільних українських соціалістичних партіях УСДРП та УПСР посилюються розходження щодо ставлення до соціально-економічних реформ, внаслідок чого формуються ліве та праве крило з окремими поглядами на вирішення аграрної проблеми, питання устроїв влади тощо. Проте поки політична обстановка не вимагатиме точнішої локалізації своєї позиції, визначення — з ким ти і за кого ти, ці протиріччя мали приглушений характер.

Точка неповернення у стосунках уже чітко виокреслених лівого та правого крил УПСР та УСДРП була пройдена на Трудовому Конгресі, що відбувався у Києві 23–28 січня 1919 року. На ньому боротьбисти та незалежні трактували український національний рух як буржуазний, що зловживає національними перетвореннями і мало уділяє уваги соціалістичним. Не визнали вони правомочність Директорії та висунули вимогу перейти від позицій парламентарної демократії на винятково класові⁷. УНР мала бути замінена незалежною радянською Україною, як пропонували незалежники, або Українською Радянською Республікою у складі «Всесвітньої Соціалістичної Федерації», за боротьбистами⁸.

Зрозуміло, що такі вимоги стали неприйнятними для центральних течій есерів, есерів та делегації ЗУНР, що проводили

політику побудови «звичайної» української національної держави на демократичній платформі.

Отже, представники українських радянських партій заперечили принцип загальнонаціональної єдності, підтримали більшовицьку вимогу класової боротьби і, що найважливіше, почали робити дійсні кроки у напрямі союзу з більшовиками. Диференціація пройшла і по самоназві: 6–8 березня 1919 р. на I (V) партійному з'їзді, що відбувся у Харкові, була затверджена нова назва партії боротьбистів — Українська партія соціалістів-революціонерів (комуністів-боротьбистів).

З початку 1919 року українські ліві визнають радянські органи влади та вибудовують свою діяльність у їх межах⁹, входять до складу радянського уряду, місцевих рад. Хоча конфліктів між правлячою КП(б)У та українськими радянськими партіями, що гніздилися як у програмовій площині, так і стосувалися суто практичних питань, наприклад, підпорядкування військових загонів, вистачало, все ж лідери націонал-комуністичного руху не йшли на розрив з більшовиками. Перед лицем денікінської загрози ця співпраця лише посилилась.

Незалежники лише дещо «спізнювалися» за боротьбистами у їхньому ставленні до більшовицької влади. Незалежні-ліві, які вийшли з УСДРП(нез.) у травні 1919 р., взагалі заперечили вагу «націоналістичних гасел» та визнали слідом за більшовиками селянство реакційним елементом у соціалістичній революції. Проте злиття УСДРП (н.-л) з боротьбистами 6 серпня 1919 р. та малий проміжок часу існування партії все ще дозволяє нам вважати незалежних-лівих частиною націонал-комуністичного руху, хоча у ідеологічному відношенні вони декларували більшу прихильність саме до інтернаціональної, а не національної ідейної платформи.

Після поразки Денікіна тиск на націонал-комуністів з метою їх ліквідації та встановлення однопартійної політичної системи на чолі з партією більшовиків посилюється. Тому саморозпуск партії та організований вступ до КП(б)У боротьбистів¹⁰, борбистів¹¹ та така спроба, ініційована незалежниками у січні 1920 р., здаються політичним компромісом як з боку націонал-комуністів, так і більшовиків. Оскільки сама владна система була побудована за принципом відповідності саме партійній структурі ВКП(б) і в ній не залишалось місця членам інших організацій, то націонал-комуністи погодилися на ліквідацію своїх партій, а натомість отримали високі пости в КП(б)У та можливість, хоча і в обмеженій

формі, впроваджувати у життя свої переконання, зокрема у сфері освіти та культури.

Отже, націонал-комуністи надали перевагу союзу з політичною силою, яка рекрутувалася з іншої, російської національності, але була близькою до них за політичною ідеологією. Переїняли вони також у більшовиків етику революційного радикалізму. Безперечно, для них було характерне таке поняття більшовицької ідеології, що ототожнювало суспільство з полем битви, на якому борються непримиримі класи, а переможець бути може лише один.

Водночас, змінивши організаційну оболонку, націонал-комуністи вже у складі КП(б)У продовжили виконувати функцію національного будівництва, як це робили у свій час Українська Центральна Рада, гетьманат П. Скоропадського, Директорія УНР. Всі ці політичні сили ставили «Україну» в основу своєї політичної діяльності, проте відповідь на питання, «Якою бути цій Україні?», давали різну.

Незважаючи на організаційну строкатість та певні програмні розбіжності, націонал-комунізм є окремим суспільно-політичним рухом, що представляв альтернативний більшовикам та українським партіям шлях розвитку українського суспільства.

Націонал-комуністи, як інші члени українського національного руху, входили до окремої ідейної спільності, представників якої поєднували національні цінності та відчуття лояльності до ідеї нації, яка поставала у їх свідомості єдиним господарським і національним організмом, що має низку властивих тільки їй економічних, культурних особливостей. Тобто, на відміну від більшовиків, українські націонал-комуністи визнавали націю справжнім об'єктом і суб'єктом історичного розвитку. Для них існування української національної спільноти було доконаним фактом, будь-яке ігнорування інтересів якої могло призвести до непередбачуваних та негативних наслідків. Та й в основу державного будівництва, як, проте, і більшовики, вони завжди клали етнічний принцип.

Націонал-комуністи були свідомі боротьби українського та російського націоналізмів. Російських більшовиків вони часто трактували як провідників російської національної стихії. В. Винниченко говорив, що «навіть одне признание до української національності вже викликає підозріння в «неблагонадійності»¹². У цьому ж дусі вони пояснювали політику більшовиків, спрямовану на уніфікацію та централізацію української та російської ре-

альностей, звинувачуючи їх у шовінізмі та ставленні до України як до колонії. Закидали націонал-комуністи більшовикам також ігнорування українських мас, які могли стати помічником у становленні радянського устрою, а натомість стають його ворогами¹³; засилля в партії люксембургіанських поглядів на питання самовизначення націй¹⁴; відсутність ясного погляду більшовицької партії на низку актуальних питань та розходження між деклараціями та реальними справами¹⁵; впровадження централізованої моделі управління в Україні, ігноруючи українські партійний і державний центри та українські радянські партії. Проте всі ці закиди розглядалися націонал-комуністами у контексті колишніх колоніальних стосунків Російської імперії до України, які, як вони сподівалися, в нових комуністичних умовах будуть зруйновані.

Вони розрізняли соціальну та національну революції в Україні, причому національну трактували як буржуазну за своєю суттю. Проте «збігшись в часі із комуністичною революцією, українська буржуазна національна революція не могла залишатися буржуазною та «зупинитись на національній державі, — стверджував один із лідерів укапістів А. Річицький, — оскільки цьому на заваді стали об'єктивні тенденції революційного процесу»¹⁶. Отже, націонал-комуністи сучасний їм період революції називали комуністичним, були впевнені, що українське національне питання має бути вирішене у протистоянні «капіталізм—соціалізм», та закликали використовувати відповідні засоби у політиці, а саме: першочергово вирішити соціальне питання, і вже залежно від цього — національне. Вважалося, що вільний національний розвиток можливий лише за умов соціалістичного суспільства та знищення соціального гніту. У такий спосіб національне і соціальне виступали тісно пов'язаними одне з одним явищами одного і того ж самого порядку.

Разом з тим ідея національної державності, що становить альфу і омегу для будь-якого націоналізму, не стала для націонал-комуністів визначальною та системоутворюючою. Так, один із лідерів боротьбистів А. Хвиля писав, «що український нарід не має по суті нічого спільного з Українською державою (*гетьмана П. Скоропадського — В.О*) все одно чи монархічною, як нині, чи буржуазно-республіканською»¹⁷. Важливішим для них було забезпечення доступу трудящих класів до національних культурних цінностей та вільного національного розвитку. По-суті, їх влаштовувала та державно-політична форма, яка забезпечувала такий розвиток.

Таким чином, боротьбисти та борбисти підтримали досягнення Всесвітньої Федерації Соціалістичних Республік, членом якої мала стати й Україна. Гасло утворення самостійної і незалежної Української Соціалістичної Республіки стало основною програмною вимогою В. Шахрая та УКП. Власне кажучи, таке співіснування ідей федералізму та самостійності в рамках націонал-комуністичного руху можна вважати продовженням відомої української суспільно-політичної традиції. Разом з тим ідею соборності прийняли всі українські політичні сили, від консервативно-гетьманської до націонал-комуністичної. Проте соборність усвідомлювалася націонал-комуністами швидше не у категоріях державності, а єдності всіх етнічних українських земель в одній адміністративній одиниці (не обов'язково державі).

Найбільш ваговою відмінністю націонал-комуністів від українських соціалістичних партій та подібністю до більшовиків стала підтримка ними соціальної боротьби в українському моноетнічному суспільстві. Більшовицька ідея загострення класових суперечностей та розшарування села за майновим принципом, що була чужа для української суспільно-політичної традиції, стала важливим каменем їх ідейної платформи. Йшлося про політику розкладу села по лінії «куркуль-середняк», а також всередині групи «середняка» та організації незаможних елементів села. Більшість українських соціалістів не поділяла такої позиції, виступаючи проти реальних кроків на шляху втілення класової боротьби всередині українського народу.

Тісно пов'язане з попереднім питання організації влади. В цілому, українські націонал-комуністи визнали необхідність встановлення влади рад на основі диктатури пролетаріату, цим самим провівши остаточну розмежувальну лінію між собою та партіями, що представляли Директорію УНР. Засудили націонал-комуністи також трудовий принцип організації влади, за яким вся повнота влади мала належати робітникам, трудовому селянству та трудовій інтелігенції. Українські соціалісти в переважній більшості виступали за одночасне існування двох органів: демократичних і класових.

Повертаючись до порушеного на початку статті питання про причини політичних розколів в українському таборі та опираючись на вищенаведений матеріал, видається, що є продуктивним трактувати Українську революцію 1917–1920 років як ідентифікаційну кризу, під якою ми розуміємо такий стан суспільства, коли існуючі в ньому дискурси не в змозі інтегрувати соціум, а навпаки,

сприяють соціальній дезінтеграції, в тому числі і в сфері політики. Впродовж революції на українських землях замість старих почали витворюватися нові масові дискурси — національний та соціальний, які, незважаючи на постійні спроби політичних сил того часу поєднати їх у прийнятній для себе формі, все більше віддалялися один від одного. Ба більше — вони стали конкурентами у боротьбі за маси, накидаючи їм «єдино правильну інтерпретацію» світу. В напрямі, паралельному із радикалізацією цих дискурсів, змушені були йти і основні політичні гравці.

У такому разі те, що в останньому герці за Україну зіткнулися політичні сили, які представляли собою найбільш радикальні сегменти національного і соціального дискурсів — український національний рух та більшовиків, не має дивувати, як, проте, і те, що українські націонал-комуністи, які відзначалися найбільшою соціальною радикальністю з усіх українських політичних сил, дрейфували до союзу із більшовиками.

---

¹ *Лисяк-Рудницький І.П.* Інтелектуальні початки нової України // Історичні есе: В 2 тт. — К.: Основи, 1994. — Т. 1. — С. 188.

² *Драгоманов М.П.* Антракт з історії українофільства (1863–1872) // Драгоманов М. Вибране. — К.: Либідь, 1991. — С. 229.

³ *Марчуков А.В.* Украинское национальное движение: УССР. 1920–1930-е годы: цели, методы, результаты. — Ин-т рос. истории РАН. — М.: Наука, 2006. — С. 234.

⁴ Конференція УПСР у Києві. Відношення до Тимчасового уряду // Боротьба (Орган Центрального Комітету УПСР). — 1917. — 20 червня. — № 5. — С. 6.

⁵ Областний з'їзд РСДРП (б-ів). (Перша всеукраїнська нарада більшовиків) // Літопис революції. — 1926. — № 5.

⁶ *Ланчинский Г.* Гомельское совещание (Воспоминание) // Летопись революции. — 1926. — № 6. — С. 36–37.

⁷ Декларація фракції УПСР (лівих) на Трудовому конгресі // Документи трагічної історії України (1917–1927 рр.) — К.: Друкарня журналу «Охорона праці», 1999. — С. 110; Проект декларації фракції незалежних УСДРП на Трудовому конгресі // Червоний прапор. — 1919. — 26 січня. — С. 4.

⁸ ЦДАГО України. — Ф. 43. — Оп. 1. — Спр. 30. — Арк. 7.

⁹ ЦДАГО України. — Ф. 43. — Оп. 1. — Спр. 15. — Арк. 3.

¹⁰ До єдиної комуністичної партії на Україні // Боротьбист (Полтава). — 1920. — №62. — 30 березня.

¹¹ Декларація IV Съезда Украинской партии левых с.-р. борьбистов // Борьба (Київ). — 1920 — 29 липня — С. 1.

¹² *Винниченко В.* Не в усьому чесні з собою. Виривки з непосланого листа ЦК РКП // Винниченко В. Публіцистика / Упор. В. Бурбела. — Нью-Йорк, К.: Українська Вільна Академія Наук у США, НАН України, Інститут літератури ім. Т.Г. Шевченка, 2002. — С. 62.

¹³ *Мазлах С., Шахрай В.* До хвилі (Що діється на Україні і з Україною?). — Вид. 2-ге. — Нью-Йорк: Пролог, 1967. — С. 75.

¹⁴ Там само. — С. 55.

¹⁵ *Скоровстанский В.* Революція на Україні. — Саратов, 1919. — С. 149.

¹⁶ ЦДАГО України. — Ф. 8. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 38.

¹⁷ *Хвиля А.* Нариси з історії партії (продовження) // Боротьба (Чернігів). — 1919. — 5 червня. — Ч. 22. — С. 2.